

1 Fotografas nežinomas
Fotografas Jonas Žitkus Klivilende.
JAV, 1916
PKM

1 Unknown photographer
Photographer Jonas Žitkus in Cleveland.
USA, 1916
PKM

Tragedijos Panevėžyje 1941-ųjų birželį liudininkas – fotografas Jonas Žitkus

Zita Pikelytė

Panėvėžio kraštotoyros muziejus / Panevėžys Museum of Regional Ethnography

Fotografija, fiksujanti istorinius įvykius, neišvengiamai tampa šiuo įvykiu liudininke, svariu įrodymu. Jonas Žitkus – fotografas, savo nuotraukose įamžinęs kraupius 1941-ųjų birželio pabaigos įvykius Panevėžyje.

Kuo išsiskyrė Žitkus iš savo amžininkų? Nebent kruopštumu, puikiu amato išmanymu, meile darbui, dėmesiu klientui. Buvo kuklus, santūrus, doras, sąžiningas ir tvarkingas žmogus. Mokejo išklausyti, kiekvienam rasdavo tinkamą žodį.

Jonas Žitkus (Žitkevičius) gimė 1889 m. rugpjūčio 25 d. Krinčino parapijos Užušilių kaime Elenos Vasiliauskaitės-Žitkevičienės ir Domininko Žitkevičiaus šeimoje. Tėvai sulaukė vienuolikos vaikų; du palaidojo vos gimusius, dar vienas mirė septynerių. Tėvas buvo nagingas meistras – šeima gyveno jo pastatytame name¹. Žitkevičiai vertėsi sunkiai. Vaikai padėjo tėvams ūkyje, uždarbiavo pas stambius ūkininkus. Laikui bėgant, šeima persikelė į Palaukių kaimą netoli Karsakiškio, vėliau apsigyveno Palangoje. Tuo metu vienas iš sūnų – Jurgis – mokėsi kunigų seminarijoje, kiti dirbo grafų Tiškevičių dvare.

Sužinojęs apie galimybę išvykti uždarbiauti į JAV, 1906 m. užjūrin patraukė Žitkevičių sūnus Rapolas. Jam padedant, į Ameriką iškeliao dar trys vaikai – Konstancija, Antanas ir Jonas. Ten Žitkevičiai susitrumpino pavardę – ēmė vadintis Žitkais².

Gyvendamas Klivilende, Jonas Žitkus (1) išmoko fotografo amato, vertėsi fotografuodamas tautiečių susibūrimus, vestuves, darė portretus. Nuotraukose įamžino Žemaitę, Joną Vanaagaitį, Miką Petrauską, kitus žymius Lietuvos žmones. Jo nuotraukas spausdino tuometinė lietuvių išeiviją spauda³.

1918 m. Jonas Žitkus vedė tolimal Vinco Kudirkos giminaitę Bronislavą Skripkauskaitę. 1922-aisiais Jonas ir Rapolas su šeimomis grįžo į Lietuvą, brolio Juozo padedami ēmė kurtis Panevėžyje. Rapolas nusipirko namą Respublikos gatvėje ir įsteigė viešbutį, Jonas su žmona kurį laiką gyveno Traupio malūne, svarstydamas, kokį kelią pasirinkti – malūnininko ar fotografo. Netrukus apsigyveno Panevėžyje ir iš pradžią dirbo fotografu brolio Rapolio viešbutyje įrengtoje ateljė, o 1931 m. Povilo Puzino gatvėje pasistatyta name pats įsirengė modernią fotoateljė per du aukštus su stikline siena ir stogu, kad būtų natūrali dienos šviesa⁴, kurią reguliuodavo kartele stumdydamas užuolaidas⁵. Papildomam apšvietimui elektra greta fotosalės buvo įrengtas nedidelis kambarėlis. Iš studijos vidiniai laiptai vedė į mansardą, kur Žitkai gyveno. Šalia studijos įrengtame dviejų kambarių bute 1934–1936 m. gyveno Panevėžio valstybinės mergaičių gimnazijos lietuvių ir vokiečių kalbų mokytoja poetė Salomėja Nėris. Pirmajį namo aukštą Žitkai taip pat nuomojo. Ant šoninės namo sienos kabėjo reklaminė iškaba: „Dienos ir elektros fotografija. Jonas Žitkus“⁶.

Daugiausia laiko Žitkus praleisdavo fotografuodamas studijoje. Dirbo neskubėdamas. Klientų niekuomet netrūko. Gal dėl profesionalumo, gal dėl malonaus bendravimo, vidinės inteligencijos Žitkus buvo mégstamas ir paprastų panevėžiečių, ir gimnazistų bei moksleivių, ir inteligenčių ar valdžios atstovų⁷. Jis yra fotografavęs daug Panevėžio garsių žmonių – vyskupą Kazimierą Paltaroką; Panevėžio valstybinės berniukų gimnazijos direktorių rašytoją Julijoną

¹ Kraskauskienė S., *Fotografas Jonas Žitkus (Žitkevičius)*, Panevėžys: Panevėžio kraštotoyros muziejus (toliau – PKM) leidinys, 1999.

² Žitkevičiutė-Sukauskienė L., *Apie dėdę Joną*, Panevėžys: PKM, 1999.

³ Gargasaitė D., „Iš Jono Žitkevičiaus archyvo“, in *Gimtasis kraštas*, 1977 02 03.

⁴ Kraskauskienė S., *op. cit.*

⁵ Morkūnas B., *Atsiminimai apie Bronislavą ir Joną Žitkus*, Panevėžys: PKM, 1999.

⁶ Kraskauskienė S., *op. cit.*

⁷ Morkūnas B., *op. cit.*

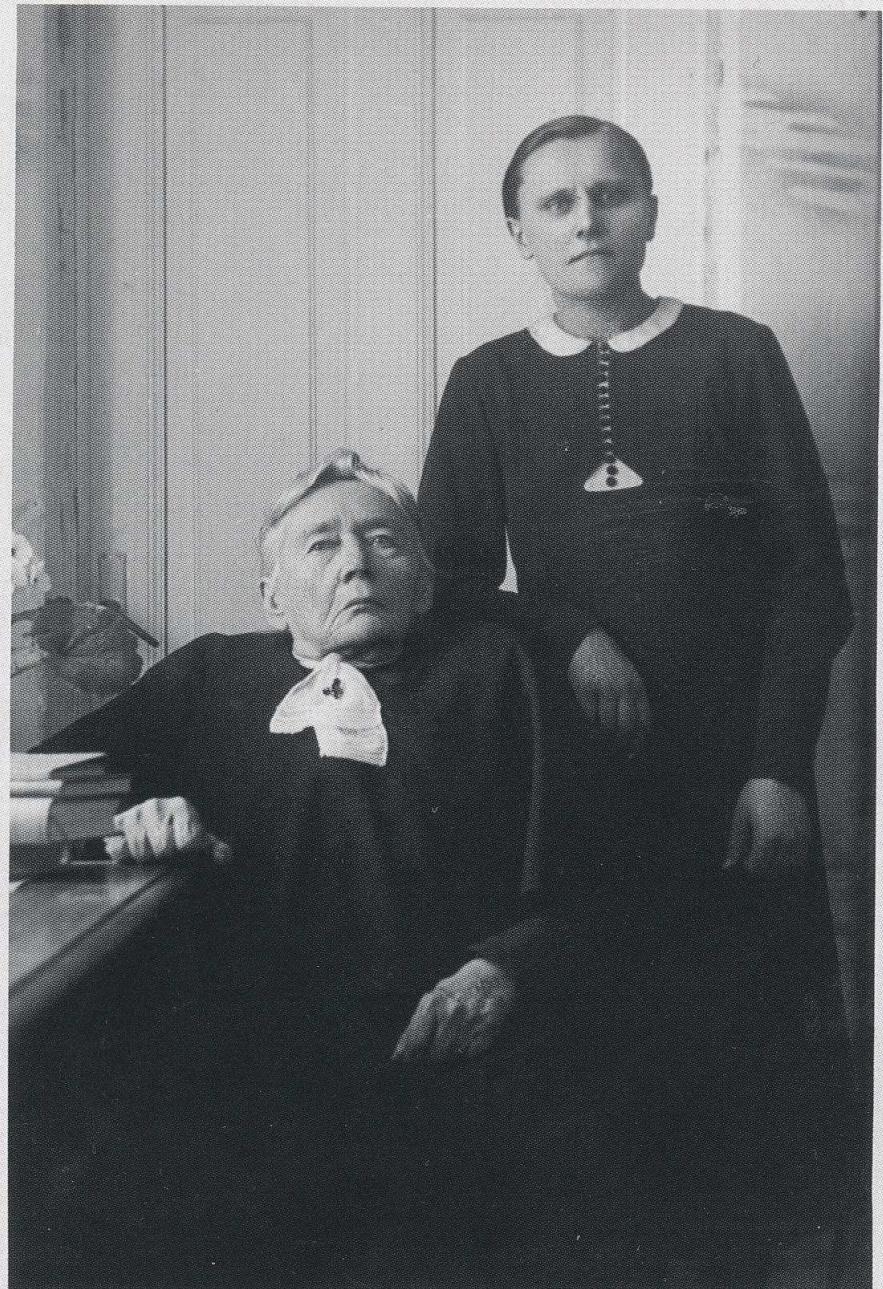

FOTO ATELIJE
J. Žilkaus
PANEVĖŽYS

2 Jonas Žitkus
Rašytoja, publicistė, visuomenės
veikėja, pedagogė Gabrielė Petkevičaitė-
Bitė su ją prižiūrėjusia M. Galiauskaitė.
Panevėžys, XX a. 4 deš.
PKM

2 Jonas Žitkus
Writer, publicist, public figure and
pedagogue Gabrielė Petkevičaitė-Bitė
with her nurse M. Galiauskaitė.
Panevėžys, 1930s
PKM

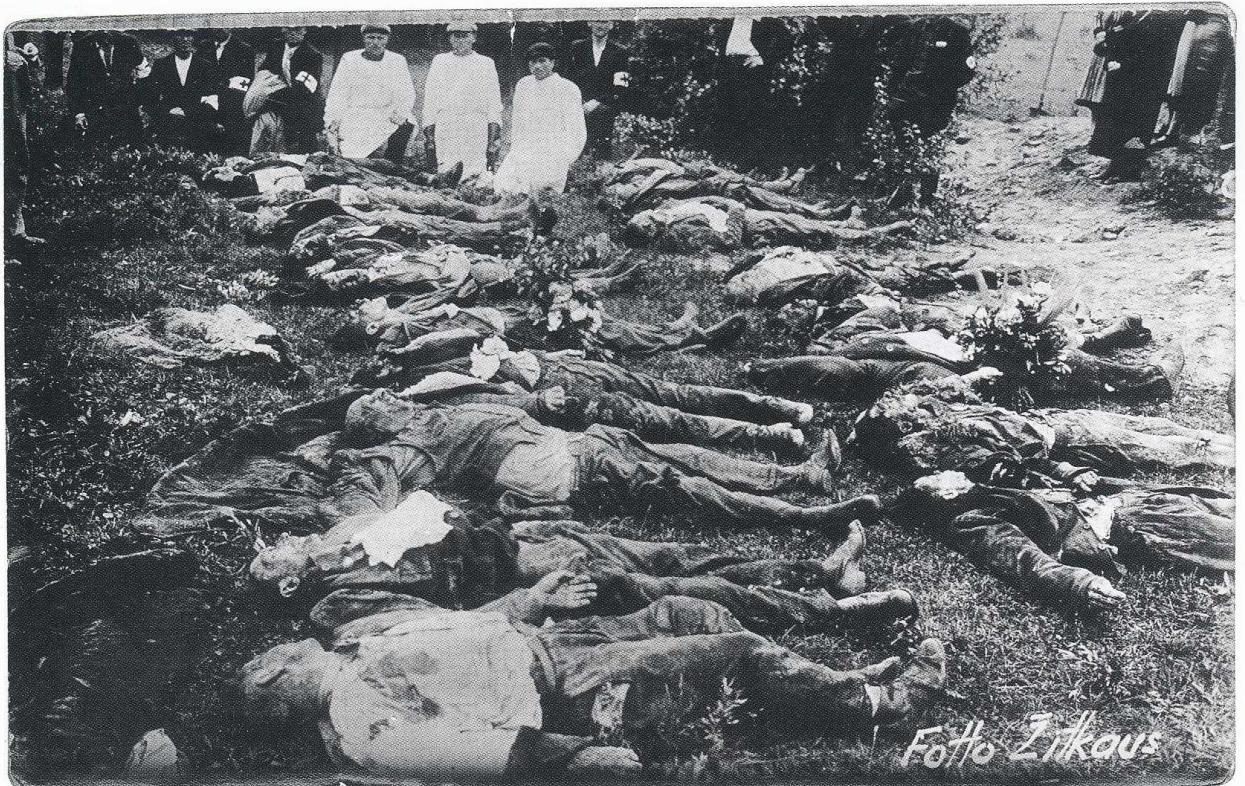
3 Jonas Žitkus
Panevėžio valstybinės mergaičių gimnazijos mokytoja,
poetė Salomėja Nėris su gimnazistėmis. 1936
PKM

3 Jonas Žitkus
Salomėja Nėris, teacher of Panevėžys State Girls'
Gymnasium with her students. 1936
PKM

4 Jonas Žitkus
Alaus daryklos „Kalnapilis“ darbininkai.
Panevėžys, 1940–1945
PKM

4 Jonas Žitkus
Workers of the Kalnapilis Brewery.
Panevėžys, 1940–1945
PKM

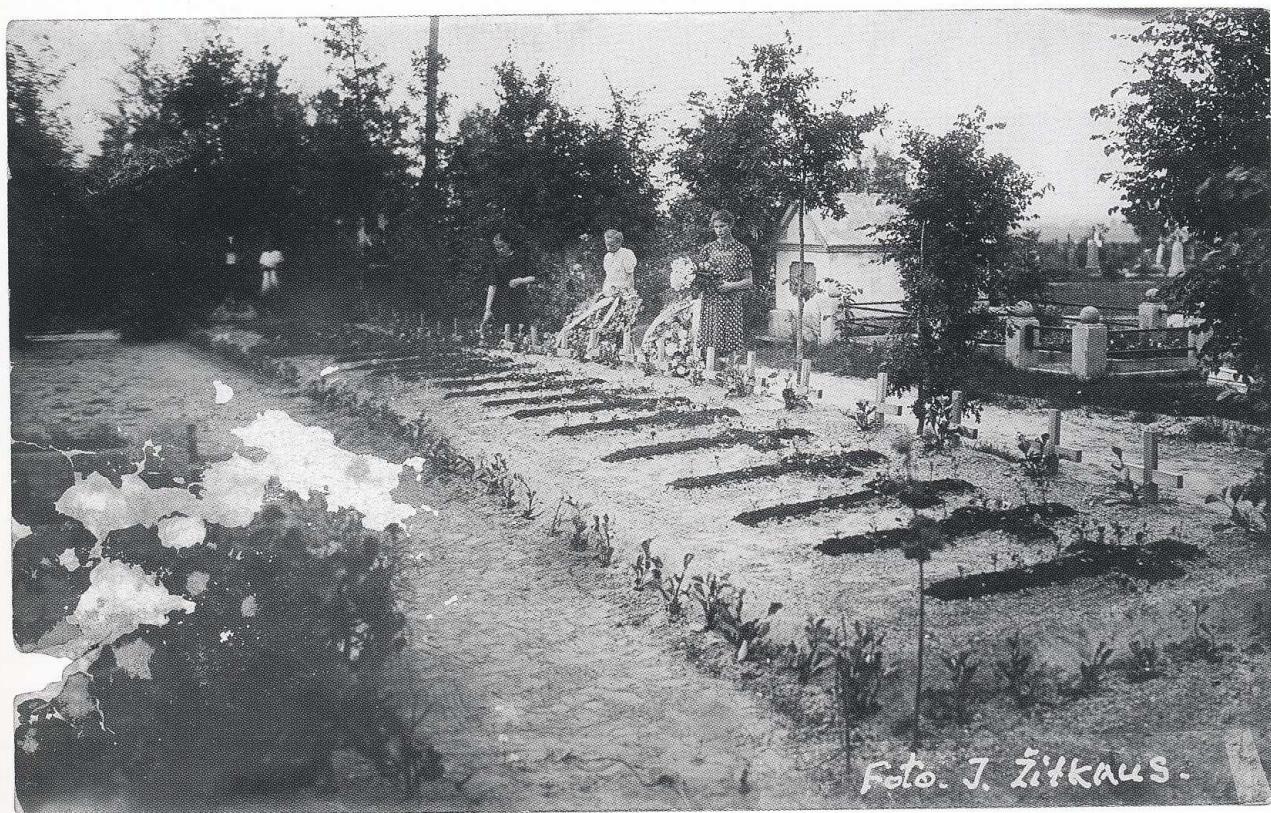
5 Jonas Žitkus
Atkasti prie Panevėžio cukraus fabriko
1941 m. birželio 25 d. sušaudytų žmonių kūnai.
1941 m. birželio 27 d.
PKM

5 Jonas Žitkus
Exhumation of the bodies of the people executed at
Panevėžys Sugar Factory on 25 June 1941.
27 June 1941
PKM

6 Jonas Žitkus
Raudonojo teroro aukų laidotuvės.
Panevėžys, 1941 m. birželio 29 d.
PKM

6 Jonas Žitkus
Funeral of the victims of the red terror.
Panevėžys, 29 June 1941
PKM

7 Jonas Žitkus
Artimieji prie raudonojo teroro aukų kapų.
Panevėžys, 1941 m. birželio 29 d.
PKM

7 Jonas Žitkus
Families at the graves of the victims of the red terror.
Panevėžys, 29 June 1941
PKM

- ⁸ Panevėžio kraštotyros muziejaus fotografijos rinkinys.
- ⁹ Morkūnas B., *op. cit.*
- ¹⁰ Jono Žitkaus stebėjimo byla: Apklausos protokolas, in *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), P. 11 982.
- ¹¹ Bielskytė V., „Tragedija prie Nevėžio“, in *Tiesa*, 1988 10 29.
- ¹² Pilkauskas D., „Ketvirtąjį karo dieną“, in *Panėvėžio tiesa*, 1989 01 31.
- ¹³ Dokumentinio filmo „Gelbėjo kitus, žuvo patys“ garso takelis.
- ¹⁴ *Išlaisvintas panevėžietis*, 1941 08 01; 09 10; *Tėviškė*, 1942 10 29.
- ¹⁵ Jono Žitkaus stebėjimo byla: Apklausos protokolas, in *LYA*, P. 11 982; „Raudonojo teroro Lietuvoje parodos atidarymas Panėvėžyje“, in *Balsas*, 1942 09 12.
- ¹⁶ Jono Žitkaus stebėjimo byla, in *LYA*, P. 11 942; Baudžiamosios bylos Nr. 3k-5, 1989 m. nutartis; Žitkaus laiškas žmonai iš Šilutės darbo lagerio, 1945 11 07, Elenos Žitkevičiūtės asmeninis archyvas.
- ¹⁷ Lukoševičiūtė-Dabužinskienė B., *Dėdė prisimenant*, Panėvėžys: PKM, 1999.

Linde-Dobilą; dirigentą, pirmųjų dainų švenčių organizatoriu, pedagogą Mykolą Karką; rašytoją, publicistę, visuomenės veikėją, Lietuvos Steigiamojo Seimo atstovę Gabrielę Petkevičaitę-Bitę (2), Lietuvos karaliaus Mindaugo 4-ojo pėstininkų pulko vadą pulkininką Vaclovą Žadeiką, kitus aukšto rango karininkus, valdžios atstovus.

Ypač gausus pluoštas fotografijų, kuriose įamžinti gimnazistai ir moksleiviai su savo mokytojais per pamokas, prie mokyklų, gamtoje. Čia galima paminėti fotografijas, kuriose Salomėja Nėris su gimnazistėmis (3), Karka su mokinėmis, mokytoja, Panėvėžio miesto istorijos tyrinėtoja Ona Maksimaitienė su auklėtinėmis, gimnazistai su mokytojais Linde-Dobilu, Petkevičaitė-Bite, Petru Būtėnu, Juozu Zikaru, Jurgiu Elisonu, Jonu Yču ir kitais.

Žitkaus fotografijose atspindiliuose yra visuomeninis bei kultūrinis panėvėžiečių gyvenimas: iškilmingi švenčių momentai, scenos iš spektaklių, saviveikliniai kolektyvai, pirmoji Panėvėžio muziejaus ekspozicija 1925 m., muziejaus vedėjas Antanas Kasperavičius su senienų rinkėjais prie eksponatų, Kalėdų eglutė neturtingiemis vaikams ir t. t.

Nors miesto panoramos ar gamtovaizdžio Žitkaus fotografijose neteko aptikti, tačiau yra nemažai išlikusių nuotraukų su atskirais pastatais, istorinės reikšmės objektais. Tai ir Panėvėžio apskrities ligoninė 1938 m. (projektuota Vytauto Landsbergio-Žemkalnio, dabar perstatyta), pedagoginis institutas, elevatoriaus pastatas, cukraus fabriko statyba, statomas kaimyno gydytojo Stasio Mačiulio namas, skulptoriaus Zikaro sukurtas paminklas savanoriams Kristaus Karaliaus katedros kapinėse, katedros vargonai ir pan.

Žitkaus nuotraukose įamžinti įstaigų tarnautojai iškilmingomis progomis (pavyzdžiui, pašto tarnautojai Lietuvos Respublikos Prezidento Antano Smetonos jubiliejaus proga 1933 m.), įmonių darbininkai darbo vietose (4) (tarkim, alaus daryklos „Kalnapilis“ darbininkai skirsto salykla)⁸. Pasak buvusio kolegos Broniaus Morkūno, Žitkus nemėgo fotograuoti vieno dalyko – laidotuvii⁹.

Antrojo pasaulinio karo metais Žitkus turėjo vokiečių valdžios leidimą testi fotografo darbą, buvo paskirtas Panėvėžio miesto fotografu vyresniuoju. Jam teko fotograuoti lietuvių bei vokiečių kariškius, rusų belaisvius¹⁰.

Istoriniu požiūriu labai svarbios ir pačiam Žitkui lemingos 1941-ųjų birželio pabaigos fotografijos – ne tik išgarsinusios fotografą, bet ir aukštyn kojom apvertusios visą jo gyvenimą. Jose – 1941 m. birželio 25 d. besitraukiančių bolševikų Panėvėžio NKVD rūsyje žiauriai nukankintos aukos: Panėvėžio apskrities ligoninės gydytojai chirurgai Stasys Mačiulis, Antanas Gudonis, Juozas Žemgulys, medicinos sesuo Zinaida Kanis-Kanevičienė, „Maisto“ fabriko technikas Vilhelmas Vaišvila, savivaldybės finansų skyriaus buhalterio padėjėjas Antanas Čibinskas ir geležinkeliniinkas Kazys Šlekys¹¹. Sunku pasakyti, kas paskatino subtilios ir taurios sielos žmogų fiksuoti žmogaus sužvėrėjimo pėdsakus, kiek reikėjo valios pastangų ir stiprybės pakelti nuo žemės suknėžintus ir išniekintus kūnus, padėti po jais popieriaus skiautę, kad geriau matytuosi žiauraus nusikaltimo įrodymai...

Tą pačią dieną netoli Panėvėžio cukraus fabriko sušaudyta dar devyniolika žmonių. Birželio 27-ąją kūnai buvo atkasti ir nufotograuoti, o 29-ąją visos raudonojo teroro aukos iškilmingai palaidotos Kristaus Karaliaus katedros kapinėse Ramygalos gatvėje¹² (5–7).

Beveik ant visų šiuos įvykius atspindinčių nuotraukų apačioje ranka užrašyta Jono Žitkaus pavardė. I žmonos klausimą, kodėl jis taip daro, fotografas trumpai teatsakęs: „Taip reikia...“¹³ Šias nuotraukas spausdino 1941–1942 m. leidiniai¹⁴, jos buvo eksponuotos 1942-aisiais suengtoje parodoje „Bolševizmo žvériškumas“, apkeliavusioje visus didžiuosius Lietuvos miestus¹⁵. Už šias fotografijas 1945-aisiais, pritaikius RSFSR 1926 metų Baudžiamamojo kodekso 58-10 straipsnio 2 dalį, Žitkus sovietų valdžios buvo nuteistas dešimčiai metų, jam „atimtos teisės, numatytos to paties BK 31 str., penkeriems metams, konfiskuotas turtas ir kratos metu paimiti pinigai – 4.848 rb.“¹⁶ Pusę kalinimo laiko Žitkus praleido Macikų kalėjime Šilutės rajone, kitą pusę – Sibiro lageriuose¹⁷.

1949 m. Žitkų namas nacionalizuojamas. Bronislava Žitkienė nebuvo ištremta, bet jai nepavyko išsaugoti vyro fotografijos archyvo. Ilgą laiką stiklinius negatyvus, surištus į ryšulius, Žitkienė slėpė sandėliuke tarp malkų, tačiau dėl nuolatinių KGB persekiojimų paprašė pažystamo fotografo juos sunaikinti¹⁸.

Grįžęs iš lagerio ir kiek atgavęs sveikatą, Žitkus gavo fotografo darbą Gegužės 9-osios (dabar Vasario 16-osios) gatvėje veikusioje fotoateljė. Savo paties fotostudijoje dirbtį jam nebuvo leista. 1957 m. Žitkui pirmajam Panevėžyje suteikta pirmos klasės fotografo kategorija¹⁹. Tačiau nei kalėjimuose prarastos sveikatos, nei nacionalizuoto turto, nei paniekinto autoriteto jis taip ir neatgavo. Tik dar labiau užsisklendė savyje. Apie metus, praleistus Macikuose ir Sibire, vengė kalbėti, mažai kuo tepasitikėjo. I politiką nesikišo, valdžios nekritikavo. Žitkai turėjo per karą išsaugotą radijo imtuvą, gerai mokėdami anglų kalbą, klausėsi užsienio radio stočių, nepraleisdavo „Amerikos balso“ laidų, pasikviesdavo kartu pasiklausyti ta pačia virtuvėle besidalinančią kalbininko Petro Būtėno šeimą²⁰.

Kalėjimuose praradęs sveikatą, fiziškai ir dvasiškai sugniuždytas, Žitkus dažnai sirgo. Nepaisant prašymų ir pareiškimų valdžios institucijoms, pensijos negavo – darbas kalėjimuose prie darbo stažo nebuvo priskaičiuotas²¹. Išvargintas ligų ir nepriteklių, 1975 m. vasario 20 d. Žitkus tyliai užgeso mažame ir skurdžiame savo nacionalizuotų namų butuke. Palaidotas Panevėžyje, Kristaus Karaliaus katedros kapinėse Ramygalos gatvėje.

Prasidėjus Atgimimui, žmonės pamažu ėmė vaduotis iš baimės gniaužtų, jau nebe pašnibždomis kalbėti apie kraupius 1941-ųjų birželio pabaigos įvykius, iš slapčiausią kertelių traukė ilgai ir kruopščiai saugotas nuotraukas, kad būtų atgaivinta atmintis, įrodyta istorinė tiesa. Pagal Žitkaus fotografijas ir liudininkų pasakojimus 1996 m. sukurtas dokumentinis filmas „Gelbėjo kitus, žuvo patys“ (autoriai Algirdas Pročkys, Rimtautas Šilinis, Andrius Kaušinis, Faustas Latėnas, Audris Chadaravičius, Jonas Čergelis).

Zita Pikelyté

Photographer Jonas Žitkus as the Witness of
the June 1941 Tragedy in Panevėžys

Summary

The photographs by Jonas Žitkus (Žitkevičius) (1889–1975) reflect the social and cultural life of the people of Panevėžys. While no panoramas or landscapes of the city have been found, a large number of photographs with individual buildings and other objects of historical significance have survived. From the historical perspective of special significance are the photographs showing the funeral of the victims brutally killed by the retreating Bolsheviks in the cellar of the Panevėžys NKVD (Soviet security) building made at the end of June 1941 that proved to be fatal to Žitkus himself. It was for these photographs that Žitkus was sentenced to 10 years of imprisonment by the Soviet authorities in 1945. His wife Bronislava Žitkienė was not sent to exile but she did not manage to preserve the photographic archive of her husband. Having returned from imprisonment Žitkus continued working in photography as much as his condition allowed.

¹⁸ Kraskauskienė S., *op. cit.*

¹⁹ Morkūnas B., *op. cit.*

²⁰ Būtėnas D., *Dešimt metų vienoje virtuvėlėje*, Panevėžys: PKM, 1999.

²¹ Jono Žitkevičiaus pareiškimas LTSR Viešosios tvarkos ministriui, 1968 04 19; LTSR Prokuroro vyr. padėjėjo, vyr. justicijos patarėjo J. Bakučionio atsakymas į pareiškimą, 1968 05 21, Elenos Žitkevičiūtės asmeninis archyvas.